

УДК 130.1:316.012

Іванов Є. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
соціології, філософії і права, Одеська національна
академія харчових технологій
(Україна, Одеса), ivanov@inbox.ua

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗОВИХ СТАНІВ СУСПІЛЬСТВА ТА НЕКЕРОВАНІСТІ

Розглянуто теоретико–методологічні засади осмислення некерованості та кризових станів соціуму. Проаналізовано філософський доробок О. Шпенглера, П. Сорокіна, Г. Маркузе, Р. Генона, Й. Хьойзінга. Визначено, що більшість з цих вчених пов'язували проблему соціальної кризи зі збосом процесів відтворення соціальних цінностей, втрати керованості раціоналізованого суб'єкта управління над силами індустріального розвитку, відходом від тисячолітніх традицій та інших соціально деструктивних факторів. Узагальнено, що головна причина небезпеки – це величезна влада людини над суцям, яку отримує індивід в рамках нового часу, сподіваючись на безумовний прогрес, приріст надійності і стабільності. Велику увагу приділено ідеям Й. Хьойзінга, який вбачав коріння суспільної нестабільності в наповненні революції соціалістичним сенсом, яке перетворило маси на заручників долі, очікуючих вдалого моменту для кардинальних суспільних перетворень. В статті доведено, що серед соціально деструктивних факторів, що сприяють зростанню некерованості постають хронічні невдачі у побудові держави на основі утилітаризму, перетворення людини на жертву соціально–правових концепцій.

Ключові слова: методологія, криза, некерованість, соціально деструктивний фактор.

Переосмислення методологічних підходів до дослідження кризових станів суспільства та некерованості виступає актуальною проблемою соціальної філософії оскільки питання кризи в соціально–історичному контексті розвитку України є фундаментальним та маловивченим. Публікації, в яких досліджувалась би методологія аналізу суспільних криз та некерованості практично відсутні. Переломити будь–яку кризову ситуацію в масштабах цілого соціуму без наявності глибоких теоретико–методологічних засад осмислення екстремальних фаз розвитку суспільних систем неможливо. Пізнання природи соціальної кризи з урахуванням теоретико–методологічного спадку соціальної філософії дозволяє поглянути на обрану тему з якісно нової точки зору.

Більш або менш детально філософський зріз проблеми некерованості було діагностовано в дослідженнях таких вчених, як Конфуцій, Сократ, Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Г. Гегель, К. Маркс, О. Шпенглер, К. фон Клаузевіц, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, А. Тойнбі, А. Файоль, А. Маслоу, П. Ф. Друкер, К. Ясперс, К. Манхейм, А. Швейцер, А. Грамши, П. Сорокін, К. Поппер, Н. Вінер, Т. Парсонс, Р. Мертон, М. Гайдегер.

Чималу увагу різним аспектам досліджуваного феномену приділили російські вчені: О. Богданов, В. С. Дієв, Д. Аршакаян, О. С. Ахієзер, К. В. Султанов, О. С. Шаров, Р. А. Мірзоян, В. М. Губко, В. М. Розін, О. О. Воронін. Окремі аспекти феномена некерованості розглядалися у роботах ряду українських дослідників: А. І. Уймова, Б. В. Плесского, О. І. Соскіна, В. П. Соломія, А. Ю. Микітенця, П. І. Надолішнього, М. С. Солодкої, В. І. Шарія. Конкретизовано проблеми виникнення кризових явищ в суспільствах різного типу і пов'язаних з ними проявів некерованості дослідів П. В. Кухта.

Метою статті виступає вивчення теоретико–методологічних засад дослідження некерованості та кризових станів суспільства. Завдання – проаналізувати

науковий спадок в сфері соціальної філософії, що торкається питань нестабільності соціуму, втрати керованості ним.

Однією з найважливіших відправних точок вивчення теоретико–методологічних засад дослідження некерованості уявляє собою соціально–філософська позиція відомого американського соціолога П. Сорокіна. Цей видатний вчений стверджував, що в будь–якій суспільній групі можливість миру знаходиться у прямій залежності від засвоєння цілісної системи вищих цінностей та їх взаємних залежностей. Коли їх єдність та гармонія слабшають, особливо якщо це відбувається швидко, то шанси розв'язання міжнародної або громадянської війни суттєво зростають [1, с. 140]. Очевидно, що втрату некерованості в соціумі П. Сорокін вважав одним з найнебезпечніших варіантів його розвитку. Головним концептом, за допомогою якого, дослідник пояснював даний феномен можна вважати засвоєння цінностей. Аргументом на користь такого розуміння проблеми некерованості є положення П. Сорокіна про те, що в період, коли всі цінності стають дріб'язковими до такого ступеня, що ні одна з них не має вже спільного визнання, наступає криза. Шлюбні відносини, релігійні принципи починають дискутуватися, перетворюються на пил. В подібній ситуації суспільна анархія досягає екстремального ступеня [1, с. 143].

Згідно до ідей П. Сорокіна, реалізується постійний синтез всіх життєвих елементів культури. Якщо цей процес проходить динамічно і результативно, то відбувається процес «продуктивності культури», який неминуче змінюється стагнацією. В ході останньої гармонія між матеріальним і духовним, природою і людиною порушується, синтез «особистості і світу» припиняється й культура живе фактично за рахунок повторення вираженого раніше [2, с. 28]. Описана П. Сорокіним модель побудови соціальності дає змогу аналізувати і проблеми некерованості.

Традиційно «філософом кризи» вважають О. Шпенглера. Крім усього іншого, слід додати, що мислитель змальовував сучасне йому суспільство за допомогою осмислення «форми фаустовської активності». Під нею він розумів мораль, прагнення «надати життю максимально активну форму, сильніше розуму», «грандіозного бажання ідеалізації мети, а, отже, й діяльності» [3, с. 551]. Вищезначена демонізована форма людської діяльності за О. Шпенглером веде до наростання кризових явищ в західному світі: «Нам належить ще пережити останню духовну кризу, що охопила весь європейсько–американський світ... Тирания раціоналізму, яку ми ще не усвідомлюємо, так як самі виступаємо її кульмінацією...» [3, с. 624]. Необхідно зазначити, що великий філософ був критично настроєним щодо можливостей розуму, модерну в цілому, під знаком якого розвивалась західноєвропейська цивілізація. Він вважав, що під владою холістичної репресивності права та свободи громадян стають дієвим інструментом владарювання. Вільний вибір в такій ситуації насправді не підтримує форми соціального контролю над життям і не означає свободи.

Детальний та глибокий філософський аналіз кризи подав недооцінений в наш час нідерландський філософ Й. Хьойзінга. Він серед іншого відмічав,

що в сучасному йому соціумі песимістичні настрої стали загальними. Соціально-економічна криза підготувала людей для депресивних думок. Однак, за Й. Хьойзінгоу, економічні труднощі були вираженням глибокої культурної кризи, відміченої О. Шпенглером. Чимало факторів сприяли цьому процесу: розширення можливостей науки за умови збільшення ризикованості технології; лабільність суспільства; розширення горизонту негативних очікувань; поява наукових ідей, за допомогою яких можна було прогнозувати соціальну катастрофу [4, с. 20–22]. Особливу роль філософ відводив революціям. На нашу думку, вони у теорії вченого концептуально були пов'язані з образом колеса Фортуни, яка скидає королів разом із коронами. Поступове наповнення революції соціалістичним сенсом зробило в концептуальному плані ще більш небезпечними: маси виявились заручниками долі, що мали очікувати на слушний момент для успішного перевороту та встановлення справедливих у їх розумінні порядків. Ситуацію кризи вчений розглядав як невідворотній і незупинний процес, на хід якого людські рішення не мають жодного впливу. Незворотність кризи, неможливість повернення до докризового стану була абсолютно зрозумілою для Й. Хьойзінги. Суспільству в подібних умовах залишалось лише просуватись вперед «навіть якщо майбутнє виглядає як безодня, в якій клубочиться туман» [4, с. 23–25]. Мислитель охарактеризував основні риси кризи: скорочення і зникнення здатності до соціального впорядкування, духовного осягнення і вираження; зменшення результативності і доброякісності управління державою, технічний застій, зникнення духу пошуку і творчості, обмеження форм культурного відтворення копіюванням старого та його імітацією.

Німецький філософ Г. Маркузе переглянув філософську теорію К. Маркса з огляду на досягнення екзистенціалізму. До його доробку слід зарахувати симптоматизацію некерованості в сучасному світі, осмислення її передумов, зв'язок втрати керованості з глибинними принципами побудови індустріального суспільства. Вчений вважав, що сучасний йому світ переживає кризу, тому що він досяг найвищої стадії свого розвитку і його тотальна трансформація стала неминучою. Вона передбачає радикальну зміну вектору розвитку, хоча й може відбуватись більш-менш поступово або в результаті катастрофи [5, с. 8]. Відомі йому соціуми Г. Маркузе описував як «іраціональні», вказуючи на те, що їх «продуктивність є руйнівною для вільного розвитку людських потреб та здібностей», а мирне співіснування тримається на постійній загрози війни. Реальний прогрес соціального організму, на думку вченого, був можливим лише за рахунок розгортання можливостей умиротворення боротьби за існування: індивідуальної, національної, міжнародної. Суспільство поступово накопичило величезні матеріальні та інтелектуальні ресурси одночасно з розширенням об'єму владарювання над індивідом. Механізмом придушення непокірних суспільних сил все більше почала виступати Техніка і життєвий стандарт, що постійно підвищувався [5, с. XI–XII]. Апарат виробництва, згідно до Г. Маркузе, тяжіє до тоталітарності, оскільки він визначає необхідні професії, вміння і прагнення. В такий спосіб долається

можливість потенціалізації «приватного та публічного існування, індивідуальних і соціальних потреб». Технологія слугує встановленню нових, більш дієвих форм соціального контролю і соціальної агрегації. Суспільство організує життя своїх членів нав'язуючи їм вибір між історичними альтернативами, «успадкованим рівнем матеріальної та інтелектуальної культури». Індивідуальний вибір стає результатом гри «домінуючих інтересів». Як тільки певний проект розвитку починає реалізовуватись в суспільних інститутах та відносинах, він імплементує власну виключність та право визначати розвиток суспільства в цілому: «Як технологічний універсум розвинуто індустріальне суспільство уявляє собою передусім політичний універсум, останнього стадією специфічного історичного проекту – а саме переживання, перетворення та організації природи як матеріалу для владарювання. Поступово в ході розгортання цей проект формує весь універсум дискурсу і дії, інтелектуальної та матеріальної культури. Культура, політика та економіка за посередництвом технології зливаються у всюдисущу систему, що поглинає або відштовхує всі альтернативи, а іманентній цій системи потенціал виробництва і зростання стабілізує суспільство і утримує технічний прогрес в рамках владарювання. Технологічна раціональність стає політичною раціональністю» [5, с. XIX–XX]. У своїх працях він доводив, що характерною рисою індустріального суспільства є успішне придушення тих потреб, які ведуть індивіда до звільнення при одночасному посиленні деструкції та репресій з боку суспільства достатку. В таких умовах управління суспільством викликає постійну потребу у виробництві та споживанні відходів, потребу в пригнічуючій праці там, де в ній немає більше потреби, необхідність у релаксації, самоцензурі, нав'язуванні ілюзії вибору між обмеженим числом брендів та символів при одночасному глобальному наступі на споживача. На думку Г. Маркузе, вся система виробництва, товари та послуги нав'язують соціальну систему як ціле. Автомобілі, ЗМІ, побутові предмети, одяг та їжа, способи проведення дозвілля приписують певні «відносини, звички, стійкі інтелектуальні та емоційні реакції». Продукти наділяються величезною маніпулятивною силою, вони не тільки розповсюджують деформовану свідомість, але й генерують імунітет проти власної брехні. У результаті виникає модель одномірного мислення і поведінки, яка створює ідеї, прагнення та цілі в рамках моделі утвердженого універсуму, приводить їх до відповідності до термінів даної ССУ та її кількісної міри (its quantitative extension), або відкидає їх [5, с. 50–51]. Отже, в індустріальний період розвитку людства соціум потрапляє в лещата виробничих взаємовідносин, які багато в чому детермінують перспективи його розвитку, деформують духовний світ людини, закладають передумови для виникнення бездуховного суспільства споживання. Все це виступає в західноєвропейській філософії XIX та ще в більшій мірі XX ст. проявом глибокого розколу між суспільством та репресованою особистістю, що розпізнається багатьма мислителями в якості джерела некерованості.

Німецький філософ Р. Гвардіні висловив ідею, що втрата керованості є наслідком деформованої раціоналізації соціального управління. Згідно до неї,

в період після Відродження рухаючись до людини, політичні та соціальні технології ніколи не досягають її. Людиною оперують, розраховують її статистично, розподіляють за організаціями, використовують як знаряддя, але увесь цей процес набуває характеру гротескного спектаклю. Людина все більше перетворюється на фантом, навіть тоді, коли вона стає жертвою зловживання владою, то вона не є тим, на що направлена влада, а уявляє собою лише суму різноманітних категорій, жертву в рамках соціально-правової класифікації, біологічних, психологічних, публіцистичних ярликів, в які її прагне втиснути репресивна владна структура. Головна причина небезпеки – це величезна влада над сущим, яку отримує людина нового часу сподіваючись на безумовний прогрес, приріст надійності і стабільності, зростаюче небажання сприймати владу як багатозначне амбівалентне явище. Паралельно зростає і влада над самою людиною, можливості зловживати владними повноваженнями. Сам розвиток культури створює враження, що влада поступово об'єктивується, вислизає з рук окремих людей, еволюціонує та визначає все повністю самостійно. Така логіка нав'язується порядком денним культури, техніки, політики. В такий спосіб «влада демонізується» [6].

Висновки. Підводячи підсумок під нашим аналізом теоретико-методологічних засад осмислення кризових станів суспільства та некерованості можна сказати, що стрижневою концепцією, яка у великій мірі детермінувала розробку філософських позицій інших вчених, є ідея про передачу культурних цінностей П. Сорокіна. Дещо осторожненько можна розглядати філософію О. Шпенглера, в рамках якої головним фактором кризи виступає поступова деградація західної культури пришвидшена «фаустовською активністю людини». Французький вчений Р. Генон поклав початок філософській лінії, яка базується на принципі «втрата традиції – причина всіх негараздів сучасного суспільства». Даний науковий доробок був значно збагачений Г. Маркузе, який серйозно переосмислив К. Маркса і визначив, що головною передумовою розгортання некерованості в індустріальному суспільстві є глибинні принципи розгортання економічного життя. Серед соціально деструктивних факторів, що сприяють наростанню кризи провідні філософи виділяли: хронічні невдачі у побудові держави на основі раціоналізму та утилітаризму, перетворення людини на жертву соціально-правової класифікації, зростання можливостей індивіда до маніпулювання речами, перетворенню природи, експериментів над соціумом. Таким чином, можна зробити висновок, що у спадщині видатних соціальних філософів були осмислені основні симптоми кризи та некерованості, визначені причини соціально деструктивні фактори розгортання негативних явищ. У майбутніх дослідженнях доцільно сконцентрувати увагу на аналізі можливостей для усунення вищевказаних симптомів та передумов виникнення соціальних патологій.

Список використаних джерел

1. Сорокин П. А. Человек и общество в условиях бедствия / П. А. Сорокин // Вопросы социологии. – 1993. – №3. – С.140–148.
2. Вебер А. Избранное: Кризис европейской культуры [пер. с немецкого М. И. Левина] / Альфред Вебер. – СПб.: Университетская книга, 1998. – 565 с.

3. Шпенглер О. Закат Европы. 1. Гештальт и действительность [пер. с нем. К. А. Свасьян] / Освальд Шпенглер. – М.: Мысль, 1998. – 663 с.
4. Хейзинга Й. Тени завтрашнего дня. Человек и культура. Затемненный мир: Эссе / Йохан Хейзинга. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. – 456 с.
5. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества [пер. с англ. А. Юдин] / Герберт Маркузе. – М.: REFL-book, 1994. – 368 с.
6. Гвардини Р. Конец нового времени / Романо Гвардини // Вopr. философии. – 1990. – №4. – С.127–163.

References

1. Sorokin P. A. Chelovek i obshchestvo v usloviyah bedstvija / P. A. Sorokin // Voprosy sociologii. – 1993. – №3. – S.140–148.
2. Veber A. Izbrannoe: Krizis evropejskoj kul'tury [per. s nemeckogo M. I. Levina] / Al'fred Veber. – SPb.: Universitetskaja kniga, 1998. – 565 s.
3. Shpengler O. Zakat Evropy. 1. Geshtal't i dejstvitel'nost' [per. s nem. K. A. Svas'jan] / Osva'l'd Shpengler. – M.: Mysl', 1998. – 663 s.
4. Hjozinga J. Teni zavtrashnego dnja. Chelovek i kul'tura. Zatemnennyj mir: Jesse / Johan Hjozinga. – SPb.: Izd-vo Ivana Limbaha, 2010. – 456 s.
5. Markuze G. Odnomernyj chelovek. Issledovanie ideologii Razvitogo Industrial'nogo Obshhestva [per. s angl. A. Judin] / Gerbert Markuze. – M.: REFL-book, 1994. – 368 s.
6. Gvardini R. Konec novogo vremeni / Romano Gvardini // Vopr. filosofii. – 1990. – №4. – S.127–163.

Ivanov Y. V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Sociology, Philosophy and Law, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), ivanovev@inbox.ru

Crisis states of society and ungovernability: theoretical and methodological bases of research

The article is devoted to the analysis of crisis conditions of society. The focus of the research is on the theoretical and methodological foundations of ungovernability. The philosophical heritage of O. Spengler, P. Sorokin, H. Marcuse, R. Guénon, J. Huizinga is analyzed. It is proved that most of these scientists linked the problem of social crisis with the failure of reproduction of social values, the loss of controllability of the modernized subject. The idea is advanced, that the loss of the subject of control over the forces of industrial development, the departure from millenarian traditions and other socially destructive factors lead society to a crisis. It is generalized that the main cause of danger is the enormous power of man over the being and the individual receives in the framework of the new time, hoping for unconditional progress, an increase in reliability and stability. Much attention is paid to the ideas of J. Huizinga, who saw the roots of social instability in the filling of revolutions with socialist meaning, which turned the masses into hostages of fate, waiting for a successful moment for cardinal social transformations. In the article it is proved that among the socially destructive factors contributing to the growth of uncontrollability, chronic failures in the construction of the state on the basis of utilitarianism, the transformation of man into a victim of social and legal concepts.

Keywords: methodology, crisis, ungovernability, socially destructive factor.

* * *

УДК 141.2

Иванчук В. В.,
аспирант кафедры социально-политических
и правовых наук, Донбасский государственный
педагогический университет
(Украина, Славянск), vohinyashik@mail.ru

КОНЦЕПТ ОТЧУЖДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ НЕОМАРКСИЗМЕ

Проводится сравнительный анализ концепций отчуждения представителей Франкфуртской школы Г. Маркузе и Т. Адорно. Рассматриваются теоретические источники и предпосылки обоих подходов, их различие и взаимосвязь. Сопоставляются концепция негативной диалектики Адорно и представление Маркузе об одномерности человеческого существования в современном мире.

Ключевые слова: отчуждение, самоотчуждение, неомарксизм, негативизм, диалектика, модель, концепт, дискурс.